

از ناهمواریهای آوایی تا هنجارهای موسیقایی در اشعار سلمان ساوجی (به عنوان یک ویژگی سبکی)

دکتر حسین وثوقی

دانشگاه تربیت معلم

چکیده

در این مقاله، نگارنده سعی کرده است یکی از ویژگیهای چشمگیر سبکی را که سلمان ساوجی (قصیده سرای سده هشتم هجری) در صورت لفظی و ساختار بیانی اشعار خود بکار برده است بررسی و توصیف نماید. سلمان در این راستا از راهبردهای خاصی استفاده می کند که عبارتند از تکرار صامت‌های خاص در توزیعهای مختلف در مصرعها و بیتها، به نحوی که از یک سو موجب ناهمواریهای لفظی و تانراوایی می شوند و از سوی دیگر به صورت واج آرای و خوش آهنگی موسیقایی جلوه گری می کنند. قاعده مند بودن روابط تکراری صامت‌ها و توزیع نظام مند گوناگون آنها در گستره مصرعها و بیتها موجب شکل گیری شش نوع الگوی لفظی و شیوه بیانی در اشعار سلمان ساوجی می گردد که بسیار منسجم هستند. نگارنده سعی کرده است هر یک از این الگوها را جداگانه توصیف کرده، نمونه‌هایی را از اشعار جمع آوری شده سلمان شاهد آورد و در پایان مقاله کلیه شواهد جمع آوری شده از دیوان اشعار سلمان ساوجی را به طور طبقه بندی شده به الگوهای شش گانه، ارائه دهد.

مقدمه

ناهمواریهای و همواریهای آهنگین در شعر او

برخورد می کنیم که خود ویژگی سبکی بی نظیر و

قابل توجهی را به جنبه لفظی اشعار سلمان می بخشد.

همین امر موجب شد که نگارنده بررسی زبانساختی

با مطالعه اشعار سلمان ساوجی به کرات به پستی

و بلندیهای لفظی، سلاست و ثقیلی متناوب آوایی،

تندی و کندی روال موسیقایی و به عبارت دیگر

متناسی در مورد اینگونه عناصر لفظی انجام دهد تا کم و کیف آنها را مشخص نماید و بتواند خصوصیات ویژه آنها را توصیف کند.

در جستار مقدماتی در دیوان اشعار سلمان ساوجی، به ابیات زیادی برخورد کردیم که حاوی این گونه ناهمواریهای آوایی و هنجارهای موسیقایی بود و آنها را برای بررسی دقیق به عنوان پیکره مورد تحقیق جمع آوری نمودیم. آنگاه در یک بررسی اولیه به یک نکته کلی بسیار مهم رسیدیم و آن عبارت از این بود که شاعر توانمند ما، سلمان ساوجی، با کاربرد تکراری یک صامت خاص در توزیعهای مختلف آن در یک مصراع یا یک بیت، توانسته است نوعی ناهمواری آوایی و یا خوش آهنگی لفظی به وجود آورد که تأثیر سبکی خاصی را به شعر او می بخشد. لذا انواع توزیعهای یک صامت خاص یا دو صامت هم مخرج (که خاستگاه آنها در یک نقطه از مجرای گفتار قرار دارد) می توانند روابط مختلفی را با یکدیگر برقرار سازند که تأثیر مهمی بر صورت لفظی یک مصراع یا یک بیت می گذارد و خواننده را به نحوی درگیر و دار لفظی شعر به درنگ وامی دارد تا به عمق مفهوم آن سوق داده شود. انواع کلی توزیعهای تکراری یک صامت (consonantal distributions) یا

دوصامت هم مخرج را در مصراعهای شعر که سلمان ساوجی بکار برده است بدو به طور اجمال در زیر می آوریم:

- ۱- توزیع مجاورت بلافاصل (immediate vicinity) و آن کاربرد دو صامت همسان یا دو صامت هم مخرج است در کنار هم مانند rr یا zs
- ۲- توزیع مجاورت با فاصله (distant vicinity) و آن کاربرد دو صامت همانند یا هم مخرج است که در بین آنها یک مصوت واقع شود و آن دو را به صورت یک شبه هجای CVC مرتبط سازد، مانند .ted, rar
- ۳- توزیع تکرار منظم (regular recurrence) و آن کاربرد یک صامت به طور مکرر است در آغاز، در پایان و بندرت در میان سه یا چند واژه متوالی یا متناوب که ایجاد واج آرامی یا خوش آوایی لفظی (alliteration) می نماید، مانند تکرار منظم صامت <خ> در این مصراع: زانکه من سوخته خام خُم خمارم.
- ۴- توزیع تکرار نامنظم (irregular recurrence) و آن کاربرد یک صامت در آغاز، در میان و در پایان سه یا چند کلمه متوالی یا متناوب است که ایجاد نوعی خوش آهنگی می نماید که نسبت به نوع قبلی ضعیفتر است و به طور قراردادی

انجام این مقصود ابتدا به مطالعه تک تک ابیات دیوان سلمان ساوجی و در عین حال به تعیین و جمع آوری موارد گوناگون ناهمواریهای لفظی و خوش آواییهای موسیقایی پرداخته ایم و به این ترتیب پیکره (corpus) مورد بررسی خود را فراهم نموده ایم. آنگاه موارد این دو گونه ناهمواری و هنجارهای موسیقایی را تفکیک کرده ایم تا هر کدام را به طور مجزا مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم. لذا در زیر ابتدا به بررسی گونه نخست می پردازیم.

الف: ناهمواریهای آوایی (cacophony)

در پیکره مورد بررسی "یک صدوهفت" مورد کاربرد عناصر ناهمواری آوایی جمع آوری شده است که آنها را بر اساس مشابهتهای صوری یا بهتر بگوییم تمایزات ساختاری به چهار گروه همشکل طبقه بندی کرده ایم و از هر طبقه یک الگوی کلی ناهمواری آوایی (cacophony pattern) استخراج نموده ایم و در این راستا جمعاً چهار الگوی کلی ناهمواری آوایی به دست آمده است که در زیر به توصیف ساختاری و نحوه عملکرد یکایک آنها می پردازیم.

آن را در این مقاله خوش آهنگی ثانوی مصطلح می سازیم، مانند کاربرد نامنظم صامت < س > در این مصراع: این خیالیست که اندر سر بسیاری است. که در رخداد نخست و دوم در آغاز واژه ها و در رخداد سوم و چهارم در میان واژه ها قرار گرفته است.

سلمان ساوجی آگاهانه یا ناخودآگاه از کلیه این نوع توزیمهای همخوانی (consonantal distributions) به صورت ماهرانه استفاده کرده است و در این راستا به خلق انواع گوناگون پدیده های آهنگین هموار و ناهموار پرداخته است. میزان فراوانی این گونه راهبردهای لفظی در اشعار او بقدری زیاد است که می توان آنها را به عنوان یک ویژگی سبکی خاص در کار شعر و شاعری او بحساب آورد و لذا به صورت یک موضوع قابل بحث و بررسی مطرح ساخت.

هدف و شیوه بررسی

منظور عمده از تهیه این مقاله عبارت بوده است از شناخت و بررسی انواع ناهمواریهای آوایی و نیز عوامل خوش آوایی لفظی به گونه ای که در اشعار سلمان ساوجی رخ داده است، و آنگاه توصیف ساختاری و نحوه کاربردی آنها در اشعار وی. برای

الگوی نخست ناهمواریهای آوایی: C1C1

هرگاه دو واژه متوالی به گونه ای کنار هم قرار گیرند که صامت آخر واژه نخست دقیقاً همانند نخستین صامت واژه دوم باشد؛ به عبارت دیگر، یک صامت هم در پایان واژه نخست و هم در آغاز واژه دوم توزیع یافته باشد، به نحوی که هر دو نسبت به هم در رابطه مجاورت بلافصل قرار گرفته باشند، هنگام خواندن این دو واژه مجاور، نوعی سازگاری لفظی یا تنافر آوایی (cacophony) به وجود می آید که خواندن آنها را در کنار هم ثقیل و ناهموار می سازد و برکل مصراع یا بیت مربوط اثر لفظی محسوسی بجا می گذارد.

در فرمول الگوی نخست یعنی C1C1، حرف C نشانه اختصاری صامت (consonant) است و تکرار رقم 1 در کنار آنها نشانه همگونگی و یکسانی آن دو صامت است مانند rr، dd، zz و غیره که در مجاورت یکدیگر قرار گرفته اند، اما وضعیت خوشه cluster به خود نگرفته اند چرا که هر کدام متعلق به یک هجای متفاوت هستند؛ یکی متعلق به هجایی در واژه پیشین و دیگری متعلق به هجایی در واژه پسین. تنها تلفظ یا ادای (utterance) این دو صوت همانند در کنار هم تحقق می یابد که ایجاد سنگینی در چرخش زبان و ناهماهنگی لفظی و تثقیل در آهنگ

شعر می نماید. معمولاً دو صامت یکسان مجاور در تلفظ نسبت به هم ناسازگار و متنافر می باشند. در زیر چند بیت از اشعار سلمان ساوجی را که در برگیرنده این گونه ناهمواری آوایی هستند به عنوان نمونه می آوریم و دو واژه مجاور مربوط را برای روشنگری داخل هلالها قرار می دهیم:

همچو نرگس مست و زر در دست (ایمن نیم) شب
خفته بودندی غریبان بر سر (هر رهگذر)

زر را) به هیچ کس شمارد به عهد تو
زر چیست کش به عهد تو (آرند در) میان

(هم میش) را به عدل تو گرگ است مؤتمن
هم کبک را به دور تو باز است مستشار

در تشکیل این گونه تنافرهای آوایی تعداد ۸ نوع صامت زبان فارسی مشارکت می نمایند. در جدول زیر آنها را همراه با مشخصه های آوایی مربوطشان معرفی می کنیم:

جدول ۱- صامتهای مربوط به الگوی نخست ناهمواری آوایی

خاستگاه نحوه فراگویی	لبی		لثوی	
	vl	vd	vl	vd
انسدادی	-	b	t	d
غنه ای	-	m	-	n
سایشی			s	z
روان				r

اکنون در زیر میزان فراوانی و نمونه های ناهمواریهای آوایی را که به وسیله صامتهای فوق در اشعار سلمان ساوجی

بکار رفته است نشان می دهیم:

جدول ۲- میزان فراوانی و نمونه های ناهمواریهای آوایی الگوی نخست

نمونه های کاربردی	فراوانی	C1C1	ردیف
مگر روز، در روز، هر رهگذر، به چارکن، در رکاب و غیره	۱۲	rr	۱
هرگز زسر، از زخم، روز زبان، از زلف، از ذره و غیره	۶	zz	۲
زگرد دامن، کرد در، زده در، آرند در شمار، و غیره	۵	dd	۳
جام مبیند، دم مده، دم مکدر، هم میش را	۴	mm	۴
عرفان نیست، بیرون نه، ایمن نیم	۳	nn	۵
غلافت تیغ، توست تیغ، است تامرا	۳	tt	۶
کارش شد، کوشش شد	۲	ss	۷
غیب به دیوان	۱	bb	۸
جمع			۳۶ مورد

صامت را به صورت هجای **cvc** در می آورد که در آن **c** نشانه صامت و **v** هم نشانه مصوت می باشد. ثانیاً بین آن دو واژه نوعی رابطه نحوی حاکم می باشد که به وسیله کسره اضافه {e} یا پیوند همپایه <و> که در شعر به صورت ضمه /o/ تلفظ می شود به هم مرتبط می گردند، در مواردی هم شکل مخفف حرف اضافه "از" به صورت "ز" یا /z/ و نیز شکل مخفف "چون" با تلفظ "چو" یا /ço/ در جایگاه واژه نخست قرار می گیرند و در این وضعیت /o/ در هسته هجای "چو" برای تشکیل هجای **cvc** با صامت بعدی عمل می کند. مخفف "اگر" (ار) هم گاه در جایگاه واژه دوم می نشیند و مصوت آن

از این الگوی ناهمواری آوایی ۳۶ مورد خاص به وسیله سلمان ساوجی بکار برده شده است که در پیکره مورد بررسی موجود است. تمامی ابیاتی که در برگزیده این تنافزهای آوایی هستند در پیوست شماره ۱ پایان مقاله عرضه خواهند شد.

الگوی دوم ناهمواریهای آوایی: C1VC1

در این الگو، دو واژه مجاور به گونه ای در دنبال هم قرار می گیرند که اولاً صامت پایانی واژه نخست عیناً همانند صامت آغازی واژه دوم می باشد، در ثانی بین این دو صامت یکی از مصوتهای کوتاه فارسی یعنی [a]، [e] یا [o] قرار می گیرد و آن دو

هسته هجا را می سازد.

هم روح را حیات ز لطف تو مستعار

/rar/ سرپنجه سپهر به (قهرار) بیفشرد

فریاد برکشد که شها زینهار دست

مشخصه های صامتهایی که در تشکیل این

الگوی ناهمواری آوایی شرکت دارند در جدول زیر

عرضه می گردد ضمناً جدول ذیل نشانگر این است

که صامتهای انسدادی بیش از سایر صامتها در

تشکیل این ترکیب فعالیت دارند.

جدول ۳- مشخصه های صامتهای مربوط به الگوی دوم

خاستگاه نحوه تولید	لیبی		لثوی		لثوی-کامی		ملازی	
	vl	vd	vl	vd	vl	vd	vl	vd
انسدادی	--	b	t	d			--	
سایشی	f	--	--	z			--	
انسدادی- سایشی					c	--		
غنه ای			--	n				
روان			--	l,r				

در پیکره جمع آوری شده، تعداد ۴۵ مورد

عملی از این الگوی ناهمواری آوایی وجود داشته که

انواع مختلف آنها و میزان فراوانی کاربردی هر کدام

را در اشعار سلمان ساوجی در جدول شماره ۴ که

ذیلاً ارائه خواهد شد نشان می دهیم.

لذا الگوی دوم در اثر توزیع مجاورت با

فاصله (distant vicinity) یک صامت مکرر،

به وجود می آید که در هر دو طرف هسته هجای

C1VC1 را اشغال می کند. شماره 1 در کنار صامت c

دلالت بر همانند بودن دو صامت c دارد. اکنون چند

بیت از اشعار سلمان ساوجی را که در برگزیده این

گونه الگوی ناهمواری هستند در زیر می آوریم و

دو واژه متوالی را که منبع ایجاد این ناهمواری

آوایی هستند برای سهولت در شناسایشان در داخل

هلالها قرار می دهیم. صورت آوایی هجاهای

موجود در هر بیت نیز در آغاز بیت نشان داده

می شود.

/zaz/ باد(نوروز از) کجا این بوی جان می آورد

جان من پی تابکوی دلستان می آورد

/e/ جان نثار لب لعن تو که از عزت او

(داغ غم) بردل خونین عقیق یمن است

/fof/ همه کس را (شرف و فخر) به علم است و هنر

توئی آن کس که به تو علم و هنر مفتخر است

/zez/tet/ هم عقل را کمال (ز ذات تو) مستفاء

جدول ۴- انواع ناهمواریهای آوایی الگوی دوم با میزان فراوانی و نمونه های آنها

ردیف	c1vc1	فراوانی	جمع	نمونه های کاربردی
۱	zez	۹		ز زَر است، عدو ز اِضطرار، ز ذیل، ز زبان، ز زنگ و غیره
	zaz	۴	۱۳	عزیزاز، شهبازاز، جزاز، باد نوروزاز
۲	tet	۱۰		همتِ تو (۴ بار)، عزتِ تو، حضرتِ تو، صولتِ تو و غیره
	tot	۳	۱۴	توتیر، است و تیغ، توتا
	tat	۱		سعادت
۳	čeč	۲		چه چرخ، چه چشمها
	čoč	۱	۳	چو چشم
۴	rar	۳	۳	خضرار، شکرارچه، به قهرار
۵	kek	۳	۳	که کیک، ملکِ کسری، که کردم
۶	ded	۳	۳	مقید درکات، زگرد دامن، یاددم
۷	non	۱		عون و نصرت
	nan	۱	۲	نه نبض
۸	fof	۱		شرف و فخر
	fef	۱	۲	کفِ فیض
۹	lel	۱	۱	بر فیلِ لیل
۱۰	beb	۱	۱	توبه بشوی
۱۱	e	۱	۱	داغِ غم
جمع			۴۵ مورد	

کلیه ابیاتی که در برگزیده این گونه ناهمواریهای آوایی است در پیوست شماره ۱ در پایان مقاله ارائه می شود.

الگوی سوم ناهمواریهای آوایی: C1C2

هرگاه دو واژه متوالی به گونه ای همنشین شوند که صامت پایانی واژه نخست با صامت آغازین واژه دوم از نظر خاستگاه صوتی همانند باشند و در توزیع مجاورت بلافصل قرار داشته باشند، رابطه C1C2

بین آنها به وجود می آید که همان ویژگی تنافر آوایی الگوی سوم می باشد. شماره های ۱ و ۲ نشانگر متفاوت بودن این دو صامت مجاور می باشد که البته مخرج صوتی آنان همانند است. در کار شعر و شاعری سلمان ساوجی تنها چهار

در زیر میزان فراوانی و نمونه های کاربردی هر یک از خوشه های چهارگانه الگوی شماره ۳ را می آوریم.

جدول ۵- میزان فراوانی انواع ناهمواریهای آوایی الگوی

سوم با نمونه ها

ردیف	C1C2	فراوانی	نمونه های کاربردی
۱	zs	۹	جزسودا، ازسرسنگ، کزسخن، ازسر، وزسوارو غیره
۲	td	۵	دو آیت داری، سخت دار، کافتاب ت دیدو غیره
۳	kg	۲	یک گل، فلک گر جهان
۴	čj	۱	هیچ جا
جمع		۱۷ مورد	

در پیکره مورد بررسی به ۱۷ مورد خاص از ناهمواریهای آوایی بر اساس الگوی سوم برخورد کرده ایم که کلاً از هشت نوع صامت و چهار شکل خاص ترکیب یافته اند. در جدول زیر انواع صامتها و مشخصه های تولیدی آنها را ارائه می دهیم:

جدول ۶- مشخصه های فراگونی صامتهای الگوی سوم

خاستگاه نحوه تولید	لثوی		نرمکامی		لثوی-کامی	
	vl	vd	vl	vd	vl	vd
انسدادی	t	d	k	g		
سایشی	s	z				
انسدادی-سایشی					č	j

رابطه واک بری (voicing) این صامتها در

ترکیبات ناهمواری به صورت زیر می باشد:

بی واک s t k č

واک-بر z d g j

زوج از توزیع صامتهای مجاور به گونه مذکور یافت شده و در پیکره جمع آوری شده موجودند و عبارتند از: zs, td, kg, čj. در هر ترکیب صامت پیشین واک بر (vd) و صامت دوم بی واک (vl) می باشد بجز در ترکیب zs که مشخصه واک بری دو صامت برعکس بقیه است. اکنون چند نمونه از آیات سلمان ساوجی را که در برگزیده این گونه ناهمواریهای آوایی هستند ارائه می دهیم: ضمناً دو واژه متوالی را که در همنشینی خود این نوع تنافر آوایی را به وجود می آورند داخل هلالها قرار می دهیم.

/zs/ ز بازار خرد سودی نخواهی دید (جزسودا)

بکوی عاشقی در رو در عزلت سرایی زن

/td/ شاخیزت رایت تو که (نصرت دهد) ثمره

بازی است همت تو که دولت کند شکار

/kg/ در پی مثل تو می گردد (فلک گرد) جهان

در دماغش زان سبب فکر محال آمد پدید

/čj/ ای قبله سعادت وای کعبه صفا

جای خوشی نیست نظیر تو (هیچ جا)

الگوی چهارم ناهمواریهای آوایی: CIVC2

شمار ناهمواریهای آوایی که بر اساس این الگو در پیکره جمع آوری شده موجود است تنها هشت فقره است که از ترکیب دو صامت غیر همانند اما هم مخرج ساخته شده است به نحوی که توزیع آنها از نوع مجاورت با فاصله می‌باشد. بدین معنا که بین این دو صامت یکی از مصوت‌های /a/, /e/, /o/ قرار می‌گیرد که در فارسی فته، کسره و ضمه نامیده می‌شوند و ترکیبهای سه صوتی را به صورت C1 V C2 به وجود می‌آورند. اعداد 1 و 2 در رابطه بالا نشانه متفاوت بودن این دو صامت می‌باشد، شبیه ترکیبهای: *ted, čoz* و غیره.

منبع این ترکیب عبارت از دو واژه متوالی است که در دنبال هم قرار می‌گیرند به نحوی که بین آنها به علت وجود نوعی رابطه دستوری، یک کسره اضافه قرار می‌گیرد یا این که واژه نخست مخفف کلمه‌های چون و از (به ترتیب به صورت < چو > و < ز >) است. دو صامت این ترکیب از نظر خاستگاه تولید همانند هستند. در زیر چند بیت از اشعار سلمان ساوجی را که دربرگیرنده این نوع ناهمواری آوایی است از نظر می‌گذرانیم:

/coz/ هرکه رو بر درگهت بنهاد کارش شد (چوزر)
خاک درگاهت مگر دارد خواص کیمیا

/ex/ ای کرده (زاغ خال) تو بر لاله زار جای

وی برده باغ حسن تو از نوبهار دست

/zes/ چشم بیدار تو را تا (ز سمن) خوابگه است

خاک کوی تو مرا بالش و بستر شده است

انواع ترکیبات ناهمواریهای آوایی الگوی چهارم

را همراه با میزان فراوانی هر یک در زیر نشان می‌دهیم.

جدول ۷- انواع ناهمواریهای آوایی الگوی چهارم با میزان فراوانی

ردیف	C1VC2	فراوانی	نمونه‌های کاربردی
۱	zes	۳	تا ز سمن، ز شها، ز سودای
۲	č os	۲	چوسایه، چو صبح
۳	č oz	۱	چو زار
۴	ex	۱	زاغ خال
۵	det	۱	عهد تو
جمع ۸ مورد			

تعداد هفت نوع صامت در ایجاد تنافر آوایی این الگو شرکت داشته‌اند که انواع آنها را همراه با مشخصه‌های تولیدیشان در جدول زیر می‌آوریم:

جدول ۸- انواع صامت‌های الگوی چهارم و مشخصه‌های آنها

خاستگاه نحوه تولید	لثوی		ملازی	
	vl	vd	vl	vd
انسدادی	t	d		
سایشی	s	z	x	
انسدادی-سایشی	č			

اتفاق افتند. عامل دوم عبارت است از میزان قرابت (degree of approximity) در توزیع صامت در واژه ها. یعنی صامتی که به طور مکرر بکار برده می شود ممکن است در فواصل زیاد رخ دهد. به طور کلی، هرچه میزان نظم و قرابت موارد تکرار صامت بیشتر باشد مقدار خوش آوایی لفظی و قدرت موسیقایی ایجاد شده نیز بیشتر خواهد بود و برعکس هر چقدر این دو عامل در جهت کاهش باشند میزان خوش آوایی تولید شده کمتر و ضعیفتر خواهد بود. این دو رابطه را در جدول زیر مجسم می سازیم:

جدول ۹- عوامل مؤثر در میزان خوش آهنگی آوایی

میزان خوش آهنگی بیت	
کمترین مقدار	بیشترین مقدار
نظم در تکرار صامت	نظم در تکرار صامت
قرابت در توزیع صامت	قرابت در توزیع صامت
ضعیفترین خوش آوایی	قویترین خوش آوایی

بر اساس کیفیت توزیعی صامتها، به گونه ای که در جدول بالا بیان گردید؛ می توان دو الگوی کلی خوش آوایی در ابیات سلمان ساوجی تشخیص داد که در زیر به شرح آنها می پردازیم:

الگوی نخست: خوش آوایی قوی

در الگوی نخست، تمام یا اکثریت موارد تکرار

کلیه ابیاتی را که در برگزیده این نوی ناهمواریهای آوایی هستند در پیوست شمار ۱ در پایان مقاله عرضه خواهیم داشت.

ب: واج آرایی یا خوش آوایی لفظی

(Alliteration)

همان طور که در آغاز سخن بیان داشتیم. توزیعیهای گوناگون صامتهای مکرر در مصراع یا در طول یک بیت اثرات ناهمواریهای آوایی یا خوش آهنگیهای لفظی بجا می گذارد. در بخش الف انواع الگوهای ناهمواریهای آوایی را که در اشعار سلمان ساوجی بکار گرفته شده تشریح نمودیم. اکنون به شرح آن دسته از توزیعیهای صامتها (consonantal distributions) می پردازیم که جنبه موسیقایی شعر را تلطیف می کند و بر روایی و شیوایی شعر تأثیر می گذارد و بیت را نغز و دلنشین می سازد.

انواع واج آرایی صامتها که طی آن ایجاد خوش آوایی لفظی می شود به دو عامل عمده بستگی دارد: یکی میزان نظم یا ترتیب (degree of regularity) در توزیع موارد تکرار یک صامت در آغاز، میان یا پایان واژه های متوالی، و منظور از این نظم این است که حداکثر موارد تکرار یک صامت فقط در آغاز، فقط در میان یا فقط در پایان واژه های متوالی

منظم صامت <ت> در مصراع نخست نیز ایجاد واج آرایی دیگری کرده است. صوت /t/ در فارسی در دو حرف مختلف ت و ط منعکس می شود.

(۳) پایانی در مصراع دوم: که در آن صامت <ش> به طور منظم در پایان واژه های متوالی یا متناوب واقع شده و اکثرأ در مصراع دوم متراکم هستند.

گنج است و رنج بر اثرش سخت دار پای
نوش است و نیش در عقبش گوش دار دست

(۴) میانی در مصراع دوم: که در آن صامت <س> در میان واژه های متوالی یا متناوب قرار دارد و تراکم توزیعی آن در مصراع دوم است. باز هم باید یادآوری نمود که صوت /s/ در خط فارسی در حروف ث، س، و ص منعکس می گردد.

در بنان تو چه ثعبان و سنان یافت زمان
گفت موسی است که در دست عصای دارد

در جدول زیر انواع طرحهای توزیعی تکرار صامت را همراه با محل تراکم آن به طور روشن نشان می دهیم.

یک صامت در آغاز، میان یا پایان واژه های متوالی یا متناوب رخ می دهد و تراکم تکرار از نظر قرابت توزیعی یا در مصراع نخست بیت است یا در مصراع دوم. لذا بر اساس موضع قرار گرفتن صامت مکرر و مکان تراکم تکرار ممکن است دارای چند گونه ترکیب خوش آوایی باشیم، به صورتی که در ایات نمونه زیر معرفی می گردد:

(۱) آغازی در مصراع نخست: که در آن صامت <ی> اکثرأ در آغاز واژه های متوالی یا متناوب قرار می گیرد و تراکم تکرار در مصراع نخست است:

تو گرد کسی گرد که او گرد تو گردد
تو یار کسی باش که او یار تو باشد

(۲) آغازی در مصراع دوم: که در آن صامت <خ> در آغاز واژه های متوالی یا متناوب ظاهر شده و تراکم تکرار در مصراع دوم می باشد:

خام طبعان طمع توبه مدارید زمن
زانکه من سوخته خام خم خمارم

لازم به یادآوری است که در همین بیت تکرار

جدول ۱۰- انواع طرحهای توزیعی منظم خوش آوایی لفظی صامتها

شرح توزیع و تراکم	مصراع دوم			مصراع نخست			صامت	ردیف
	پایان واژه	میان واژه	آغاز واژه	پایان واژه	میان واژه	آغاز واژه		
آغازی، مصراع نخست	--	--	--	--	--	۴	ی	۱
آغازی، مصراع دوم	--	۱	۳	--	--	۱	خ	۲
پایانی، مصراع دوم	۴	--	--	۱	--	--	ش	۳
میانی، مصراع دوم	--	۴	--	--	--	۲	س	۴

صامت <س> به طور نامرتب در هر سه موضع واژگانی قرار دارد و تراکم توزیع آن بیشتر در مصراع دوم است.

دوش با خود راز عشق دوست گفتم غیرتش
گفت سلمان بس که هر کس واقف اسرار نیست

(۲) توزیع کامل در مصراع نخست: که در آن صامت <ت> در تکرار نامنظم خود به هر سه موضع واژگانی توزیع یافته است و تراکم تکرار در مصراع نخست می باشد.

هر آفتاب کز تشق عزت تو تافت
نی ذل کسف دید و نه نقص زوال یافت

(۳) توزیع کامل در هر دو مصراع: که در آن صامت <د> به طور نامرتب در تمام مواضع واژه ها پراکنده شده و در هر دو مصراع متراکم گردیده است.

از درون پرده مگذر صبح و زین در درگذر
کاندران خلوت ندارد باد امکان دخول

(۴) توزیع نامرتب با تراکم بیشتر در مصراع دوم: که در آن صامت <م> سه بار در مصراع نخست و شش بار در مصراع دوم به طور نامنظم تکرار شده است و تراکم آن در مصراع دوم فشرده تر است. من که چون آینه ام یک روی و صافی دل مرا دم سده کاینه ام را دم مکدر می کند

در جدول زیر طرح توزیعی نامرتب صامتهای

در پیکره جمع آوری شده جمعا ۶۵ مورد از کاربرد صورتهای لفظی خوش آوایی وجود دارد که تعداد ۳۸ فقره آن از نوع خوش آهنگی قوی می باشند. صامتهایی که از طرحهای مختلف توزیع تکراریشان این نوع خوش آهنگی آوایی بوجود آمده عبارتند از: صامت <س> ۹ بار، صامتهای <خ>، <د>، <ز>، <گ>، <ر> هر کدام ۳ بار، صامتهای <پ>، <ن>، <ق>، <ک>، <ش> هر کدام ۲ بار، و صامتهای <ح>، <ی>، <ت> و <م> هر کدام یک بار.

کلیه ابیات سلمان ساوجی که در برگیرنده این نوع خوش آوایی موسیقایی است در پیوست شماره ۲ در آخر مقاله ارائه داده می شود.

الگوی دوم: خوش آوایی ثانوی

خوش آوایی ثانوی آن است که در اثر توزیع نامرتب یک صامت در دو یا سه موضع واژگانی به وجود می آید و تراکم تکرار آن در یک مصراع یادر هر دو مصراع باشد. اگر فاصله بین موارد تکرار زیاد باشد تأثیر خوش آهنگی آوایی باز هم ضعیفتر می شود. اکنون چند بیت حاوی این گونه خوش آوایی را در زیر می آوریم تا انواع روابط آن را بهتر نشان دهیم.

(۱) توزیع کامل در مصراع دوم: که در آن

ابیات بالا را با میزان فراوانی کاربردی و تراکم تکراریشان نشان می‌دهیم.

جدول ۱۱- طرح توزیعی تکرار نامنظم صامت‌ها در الگوی خوش آوایی ثانوی

توضیحات تکرار و تراکم	مصراع دوم			مصراع نخست			صامت تکراری	ردیف
	پایان واژه	میان واژه	آغاز واژه	پایان واژه	میان واژه	آغاز واژه		
۶ تکرار نامنظم، تراکم مصراع ۲	۲	۲	۱	--	۱	--	س	۱
۸ تکرار نامنظم، تراکم مصراع ۱	۱	--	--	۲	۲	۳	ت	۲
۹ تکرار نامنظم، تراکم در هر دو	۲	۲	۱	--	۱	۳	د	۳
۹ تکرار نامنظم، تراکم در مصراع	۳	--	۳	۱	--	۲	م	۴
دوم دو برابر مصراع اول، ۲ موضع								

آوردند و راهکارهای مختلف موزون و آرایه‌های ادبی مناسبی را بکار گرفته‌اند تا ویژگی سبکی خاص خود را از این رهگذر به وجود آورند و از آن خود بگرداند. سلمان ساوجی نیز شیوه کاربرد مکرر صامت‌ها را در اشعار خود پرورش می‌دهد و از روابط توزیعی گوناگون آنها صورت لفظی شعر خود را از ناهمواریهای آوایی تا خوش آواییهای لفظی آذین می‌بخشد و چهره موسیقایی شعری را ترسیم می‌کند

که از نظر سبکی ویژگی خاص سلمان است. سلمان ساوجی نه تنها از راهبردهای واج آرایه‌ای و خوش آهنگی در کار شعر و شاعری خود استفاده نموده است، بلکه تنافر آوایی و ناهمواریهای لفظی را نیز به گونه‌ای زیبا و ماهرانه در اشعار خود بکار گرفته است تا با ایجاد مکث و کندگی در امر خواندن بیت، از سرعت و روانی فرد بکاهد و خواننده را در گیرودار لفظ به درنگ و تأمل در معنا و مفهوم شعر

از تعداد ۶۵ مورد خوش آوایی لفظی که در اشعار سلمان ساوجی بکار رفته است ۲۷ مورد آن از نوع واج آرایه‌ای یا خوش آوایی ثانوی (ضعیف) است. ابیاتی که در برگزیده این گونه خوش آواییهای لفظی هستند در پیوست شماره ۲ در پایان مقاله ارائه می‌شوند.

نتیجه بحث

آنچه مسلم است و بیشتر ادیبان نیز بر آن باور دارند این است که اکثر شاعران ایران قطع نظر از پرداختن به محتوای شعر و متعالی ساختن کیفیت و رسایی پیام آن، برای جنبه صوری و لفظی آن نیز اهمیت ویژه‌ای قابل بوده‌اند و به آن نگرش و عنایت خاص داشته‌اند، و سلمان ساوجی نیز یکی از آنها است. شعرای ایرانی به انواع مختلف تلاش کرده‌اند تا اسلوبهای گوناگون آهنگین شعری را پدید

ساوجی شده است که بسیار منسجم و قانونمند می‌باشند. در جدول زیر درصد فراوانی هر کدام از این راهبردها را برای برداشت کلی بحث ارائه می‌دهیم تا شیوه کاربرد توزیمی صامت‌ها را در شعر سلمان ساوجی بهتر و مشخص تر متجلی سازیم.

سوق دهد و او را بیشتر از مفهوم و تأثیر شعر بهره‌مند و منفعل گرداند.

قاعده‌مندی و نظام‌گرایی در روابط تکراری صامت‌ها موقع توزیع آنها در گستره مصراعها و بیتها موجب شش نوع اسلوب آهنگین در اشعار سلمان

جدول ۱۲- درصد فراوانی انواع الگوهای آوانی در اشعار سلمان ساوجی

ردیف	الگوی آوانی	شرح توزیع تکراری	ترکیب	فراوانی	درصد کل
۱	الگوی نخست ناهموازی آوانی	مجاورت بلافاصل دو صامت همانند	C1C1	۳۶	٪۲۱
۲	الگوی دوم ناهموازی آوانی	مجاورت با فاصله دو صامت همانند	C1VC1	۴۵	٪۲۶/۳۲
۳	الگوی سوم ناهموازی آوانی	مجاورت بلافاصل دو صامت متفاوت ولی هم‌مخرج	C1C2	۱۷	٪۹/۹۵
۴	الگوی چهارم ناهموازی آوانی	مجاورت با فاصله دو صامت متفاوت ولی هم‌مخرج	C1VC2	۸	٪۴/۶۷
۵	الگوی خوش آوانی لفظی قوی	توزیع منظم تکرار صامت	درآغاز، میان یا پایان واژه	۳۸	٪۲۲/۲۶
۶	الگوی خوش آوانی ضعیف	توزیع نامنظم صامت مکرر	درآغاز، میان و پایان واژه	۳۷	٪۱۵/۸

پیوست ۱: ابیات حاوی الگوهای چارگانه ناهموازیهای آوانی
الف: الگوی نخست (مجاورت بلافاصل دو صامت همانند)

سر سودای تو هرگز ز سر ما نرود

برود این سر سودائی و سودا نرود

نه هر رعنا و شی باشد حریف مرد درد او

بباید عاشق جانان درون درد پروردی

درون اهل عرفان نیست جای دینی و عقبی قدم

از هر دو بیرون نه نه اینجا باش و نه آنجا

از مجموعه ۱۷۱ مورد توزیع تکراری صامت‌های

خاص که موجب ناهموازیهای آوانی یا هنجارهای

لفظی در اشعار سلمان ساوجی شده اند ۶۲ درصد از

نوع ناهموازیهای آوانی و ۳۸ درصد بقیه مرکب از

دو گونه خوش آوانی لفظی می‌باشند که مجموعاً

سبک ویژه اشعار سلمان ساوجی را نشان می‌دهند.

اکنون در پیوست های ۱ و ۲ در پایان مقاله، کلیه

ابیاتی را که در برگزیده انواع شش گانه الگوهای

آوانی هستند ارائه می‌دهیم.

هر مدرکی که زد در درک کمال او خود را مقید درکات ضلال یافت	سلاح از حفظ یزدان جو وگر گوید خلاف آن حدیثی در غلافت تیغ از وی دم‌مخور قطعا
حلقه گوش تو یا رب چه صفائی دارد کز صفا حلقه به گوشش شده در عدن است	ملک آن توست تیغ گوا هست در میان بر خصم خویش می‌گذران هر زمان گوا
جان نثار لب لعل تو که از عزت او داغ غم بر دل خونین عقیق یمن است	این لحظه که از زخم سرنیزه پرگار چون خانه زنبور شود سینه خارا
موی تو با تو دست هوس کرد در میان با یار خوش بود شبی اندر کنار دشت	آن روز همه روز زبان و لب و شمشیر باشند به اوصاف ایادی تو گویا
سودائی است ورنه چرا می‌کشد دراز زلفت به عهد معدلت شهریار دست	افتاده به هر حلقه ای از زلف تو آشوب برخاست به هر گوشه ای از چشم تو غوغا
بالای گرد بالش خورشید می‌نهد سلطان کبریای تو در روز بار دست	هر که رو بر درگهت بنهاد کارش شد چوزر خاک درگاهت مگر دارد خواص کیمیا
در روز بخشش تو نماندست سائلی غیر از چنار داشته بر رهگذر دست	گر لشگر عدو شود از ذره بیشتر روز مصاف پیش تو از ذره کمتر است
گردون به چار رکن جهان پنج نوبه زد کاین پادشاه شش جهت و هفت کشور است	کز مدت فراق تو روزی که رفته است پندار کرده ام که مگر روز محشر است

شکست شاخ حجر ریب تخته بزار
بیرد باد سحر آب طبله عطار

خاصیتی که دید جم از جام خویشتن
آن خاصیت زجام مینید کز جم است

همچو نرگس مست و زرد در دست وایمن نیم شب
خفته بودندی غریبان بر سر هر رهگذر

با خط نسخش که آن نشئه یاقوت اوست
خال سیه شد غبار رونق ریحان شکست

زر را به هیچ، کس نشمارد به عهد تو
زر چیست کش به عهد تو آرند در میان

چشم توهر ناوکی کز خم مشکین کمان
بر دل من زد درو ناوک پیکان شکست

هم میش را به عدل تو گرگست مؤتمن
هم کبک را به دور تو باز است مستشار

مشرّب غیب به دیوان ضمیرت امروز
از ولایات عدم نسخه فردا آورد

شاهها چهار ماه تمام است تا مرا
دور از سعادت مرضی گشت آشکار

در رکابش بانگ می زد فتح کای دیوان ظلم
طرّقو کاینک سلیمان در شمال آمد پدید

نه نبض باد داشت در آن روز جنبشی
نه طبع خاک بود بر آن حال بر قرار

از نهیب جود دستت کان زر راتب گرفت
صفرت عین از حرارت در جبال آمد پدید

ب: الگوی دوم (مجاورت با فاصله دو صامت
همانند) : CIVC1

من که چون آئینه ام یک روی و صافی دل مرا
دم مده کاینه ام را دم مکدر می کند

تو عین عزت نفس عزیز از آنچه می خواهی
رو از قاف قناعت جو چو عنقا مسکن و مأوا

هرکه را بخت همعنان باشد
در رکابت خدایگان باشد